लिपि स्रोत पुस्तिका

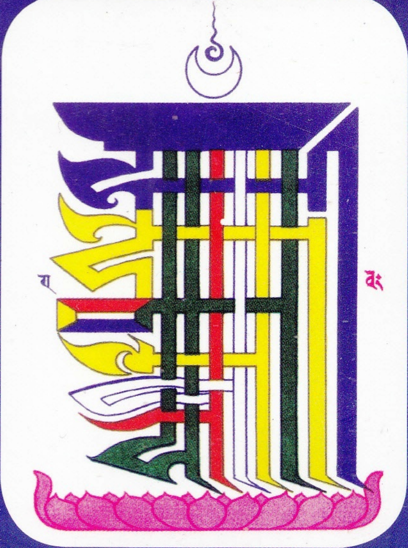

नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
राष्ट्रिय अभिलेखालय
रामशाहपथ, काठमाडौं
फोनः ०१-४२००८४८, ४२००८४६, फ्याक्सः ०१-४२००८४५
Webstie: www.narchives.gov.np

लिपि स्रोत पुस्तिका

लिपिविद्

डा. दिनेशचन्द्र रेग्मी

फन्ट डिजाइनर

रविशन शाक्य

नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
राष्ट्रिय अभिलेखालय
रामशाहपथ, काठमाडौं
फोनः ०१-४२००८४८,४२००८४६
फ्याक्सः ०१-४२००८४५
Webstie: www.narchives.gov.np

प्रकाशक

नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
राष्ट्रिय अभिलेखालय
रामशाहपथ, काठमाडौं
फोनः ०१-४२०००४८,४२००८४६
फ्याक्सः ०१-४२००८४५
Webstie: www.narchives.gov.np

प्रति : ५०० प्रति

मुद्रण : सम्मान प्रिन्टर्स, काठमाडौं

प्रकाशन मिति : २०७५

दुई शब्द

राष्ट्रिय अभिलेखालयमा नेपालको इतिहास र संस्कृतिको महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहेका अभिलेखात्मक सम्पदाहरू विभिन्न विषय र समयका ताडपत्र, भोजपत्र, नीलपत्र, नेपाली कागज, थ्यासफु आदि अनेकौं लिपि शैलीमा लेखिएका हस्तलिखित ग्रन्थहरू, लालमोहर, सन्धि सम्झौता, ऐतिहासिक चिठीपत्रहरू, स्याहामोहर, खड्गनिशाना, सनद, सवाल, सन्धिपत्र, इच्छापत्र, द्विछापे, रूक्का, इस्तिहार जस्ता ऐतिहासिक कागजपत्रहरू, प्राचीन तथा मध्यकालका शिलापत्रका प्रतिलिपिहरू, भूमिसम्बन्धी कागजपत्रहरू आदि संकलित छन् । देशको सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक लगायत कुनै पनि इतिहासको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नको लागि यस्ता अभिलेखहरूको ठूलो महत्त्व रहेको पाइन्छ । इशापूर्व तेस्रो शताब्दी देखि २१ औं शताब्दीसम्म भएको लिपिको विकासक्रम तथा यी अभिलेखहरूमा लेखिएका विषयवस्तुहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्न तत्कालीन लिपिहरूमा सरोकार व्यक्तिहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्न सके यसबाट इतिहास सभ्यता तथा संस्कृतिको संरक्षण एवं सम्वर्द्धनको साथै सो सम्वन्धी नवीन तथ्यहरू उजागर गर्नमा समेत महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्छ । यसै तथ्यलाई मनन गर्दै राष्ट्रिय अभिलेखालयले विभिन्न लिपिहरूको अध्ययन गरी क्रमशः प्रकाशन गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

प्रस्तुत पुस्तिकामा नेपालमा प्राप्त अभिलेख तथा अन्य दस्तावेजमा पाइएका ब्राह्मी, लिच्छवि, प्रचलित नेपाल, भुजिंम्वः, रञ्जना गरी पाँच प्रकारका लिपिका अक्षरहरू समावेश गरिएको छन् । त्यसैगरी यी सबै लिपिको उद्गम मानिने ब्राह्मी लिपिका अक्षरहरू र त्यसको विकासक्रमसहित प्रकाशन गरिएको छ । यो पुस्तिका अधिकांश व्यक्तिहरूको लिपिसम्बन्धी जिज्ञासा मेटाउन सफल हुनुका साथै प्राचीन तथा मध्यकालीन अभिलेख तथा दस्तावेजहरूको अध्ययन अनुसन्धान कार्यमा पनि सहयोगी हुने विश्वास लिइएको छ ।

अन्त्यमा प्रस्तुत पुस्तिकामा भएका त्रुटिहरू औंल्याई यसमा सुधार गर्ने अवसर दिनुहुन सबैलाई अनुरोध गर्दछु । लिपिको अध्ययन गर्नेहरूको लागि उपयुक्त हुने किसिमले लिपितालिका तयार गर्ने लिपिविद् डा. दिनेशचन्द्र रेग्मी तथा फन्ट सर्जक र डिजाइन गर्ने रविशन शाक्य, यस कार्यमा संलग्न राष्ट्रिय अभिलेखालयका प्रमुख अभिलेख अधिकृत निरणकुमार राजवंशी, अनुसन्धान अधिकृत राजु रिमाल तथा सम्पूर्ण कर्मचारी साथीहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

सौभाग्य प्रधानाङ्ग
प्रमुख
राष्ट्रिय अभिलेखालय

ब्राह्मीलिपिको लक्षण

(Characteristics of Brāhmī)

अशोक ब्राह्मी

सम्राट् अशोकले (ईसापूर्व तेस्रो शताब्दी) भारतका अधिकांश भागमा र नेपालका लुम्बिनी र निग्लिहवामा ब्राह्मीमा अभिलेख लेखाए। दक्षिण एशियामा त्यसभन्दा पहिलेको लेखनको अस्तित्वको भौतिक प्रमाण पाइएको छैन। अशोकभन्दा पछिका केही बौद्ध र जैन ग्रन्थहरूमा उल्लिखित लिपिका नामहरूमध्ये अशोकले प्रयोगमा ल्याएको चाहीं लिपिलाई बम्भी (ब्राह्मी) नाम दिइएको छ। तर नेपालमा अशोकपछिका झण्डै सात सय वर्षसम्म लेखनको अभ्यासको निरन्तरताको प्रमाण पाइँदैन। यो देब्रेबाट दाहिने गतिमा लेखिन्छ।

यो अक्षरात्मक लेखन(syllabic writing) हो।

अशोक ब्राह्मीमा ६ स्वरः अ आ इ उ ए र ओ तथा ३३ व्यञ्जनः क ख ग घ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म, य र ल व श ष स ह र ळ्ड उच्चारण हुने अक्षरहरू छन्।

साना आकारका ट ठ थ ब बाहेक अरु सबै अक्षरहरू लाम्चा र भद्दा छन् र आरम्भिक प्रतीत हुन्छन्।

अशोक ब्राह्मीका अक्षरमा डिको हुँदैन।

दक्षिण एशियाका आञ्चलिक र प्रादेशिक लिपिहरूको विकास ब्राह्मीबाटै भएको हो।

मात्रा/स्वरयुक्त व्यञ्जन डिको रेखाको दाहिने, देब्रे तेर्सो रेखा, माथि ठाडो, र ढल्केका रेखा, व्यञ्जनमुनि ठाडो, र ढल्केका रेखाले आ इ ई उ ऊ ए ऐ र ओ मात्रा बनाइएका हुन्छन्।

आ ā: अधिकांश अक्षरको शीर्षभागमा दाहिनेतिर जाने छोटो तेर्सो रेखाः का, गा, पा आदि।
ज ठ थ ब र ख जस्ता व्यञ्जनको बीचबाट दाहिनेतिर जाने छोटो तेर्सो रेखाः जा, ठा, था, बा, खा।

इ i: माथिल्लो भागमा ऊर्ध्वरेखा हुने व्यञ्जनबाट दाहिनेतर्फ छोटो तेर्सो रेखा तानी त्यसको टुप्पोलाई सोझै माथि लग्नेः कि गि पि मि आदि।
ऊर्ध्वरेखा नहुने व्यञ्जनको माथि जाने छोटो रेखाः जा टा ठा था।

ई ī: यस्ता दुई छोटा ऊर्ध्व रेखाहरू दीर्घ ईका संकेत हुन्। की, गी, ठी, आदि।

उ u: ऊर्ध्व रेखामा नटुंगिएको व्यञ्जनको तल्लो भागबाट तल जाने छोटो सोझो धर्सो : खु

घु छु जु टु ठु ढु णु थु नु पु फु बु मु यु लु वु षु सु हु

उ u : ऊर्ध्व रेखा वा ढल्केको रेखामा टुंगिने अक्षरको तल्लो भागबाट दायाँ जाने तेर्सो वा ढल्केको धर्साः कु गु झु डु तु धु भु शु खु चु मा पनि ढल्केको रेखाको उकार पाइन्छ ।

ऊ ū : सबै किसिमका दोहरो धर्सा भएमा दीर्घ ऊ छ ।

ए e : व्यञ्जनको माथिबाट वा मध्यबाट देब्रे भागमा जाने छोटो तेर्सो रेखा तान्दा एकारको मात्रा बन्छ ।

ऐ ai : माथिबाट देब्रे तानिएको एकारको दोहरो रेखा ऐ हुनआउँछ ।

ओ o : ओमा दायाँतिर जाने आकारको तेर्सो रेखा र देब्रेतिर जाने एकारको तेर्सो रेखा सँगै हुन्छन् । अन्य मात्रा पाइँदैन । अशोकपछिको लेखोटमा औ पाइन्छ जसमा देवनागरीमा झैं आकारको मात्राका साथ दुइवटा एकारको मात्रा लागेका छन् ।

संयुक्ताक्षर

अशोक ब्राह्मीमा एक व्यञ्जनमाथि अर्को व्यञ्जन खप्टेर लेखिएको छ । व्याकरणको नियम अनुसार अन्तिम अक्षर पुरा लेखिएको हुनुपर्छ । किनभने यसैले स्वर बोकेको हुन्छ । अगाडिका अक्षरहरू हलन्त अर्थात् स्वररहित हुन्छन् । आरम्भिक ब्राह्मीमा पहिलो अक्षर त सावधानी पूर्वक लेखिएको छ, तर पछिका अक्षर धस्काएर लेखिएको छ । संयुक्ताक्षरमा व्याकरणको नियमको उल्लंघन गरेको देखिन्छ । कहिलेकाहीं त स्वयं अक्षरको क्रम नै मिलेको छैन । अशोकका अभिलेखमा दोस्रो अक्षरका रूपमा य, व र र जोडिएका संयुक्ताक्षर बढी पाइन्छन् ।

य : क्य-𑀓𑁆𑀬 ख्य-𑀔𑁆𑀬 ग्य-𑀕𑁆𑀬 च्य-𑀘𑁆𑀬 त्य-𑀢𑁆𑀬 न्य-𑀦𑁆𑀬 भ्य-𑀪𑁆𑀬 म्य-𑀫𑁆𑀬 व्य-𑀯𑁆𑀬 स्य-𑀲𑁆𑀬 ह्य-𑀳𑁆𑀬

व : त्व-𑀢𑁆𑀯 द्व-𑀤𑁆𑀯 र्व-𑀭𑁆𑀯 श्व-𑀰𑁆𑀯 ह्व-𑀳𑁆𑀯

र : क्र-𑀓𑁆𑀭 त्र-𑀢𑁆𑀭/𑀢𑁆𑀭 द्र-𑀤𑁆𑀭 प्र-𑀧𑁆𑀭 स्र-𑀲𑁆𑀭/र्स-𑀭𑁆𑀲

अन्य : स्प-𑀲𑁆𑀧 स्ट-𑀲𑁆𑀝/ट्स-𑀝𑁆𑀲 प्त-𑀧𑁆𑀢/त्प-𑀢𑁆𑀧

स्म-𑀲𑁆𑀫 ह्म-𑀳𑁆𑀫 म्ह-𑀫𑁆𑀳

अनुस्वार : हिद भगवं जातेति लुंमिनि गामे : 𑀳𑀺𑀤 𑀪𑀕𑀯𑀁 𑀚𑀸𑀢𑁂𑀢𑀺 𑀮𑀼𑀁𑀫𑀺𑀦𑀺 𑀕𑀸𑀫𑁂

ब्राह्मी लिपि मात्र होइन, लेखनपद्धति हो, जसका संयुक्ताक्षर र मात्राका नियम लिच्छवि, सबै शैलीका नेपाललिपि (नेवारी) र देवनागरी लिपिमा समेत लागु हुन्छ । सबै शैलीका नेपाललिपि हरूका डिको नबनाइने व्यञ्जनहरूमा वक्राकार एकारको मात्रा छ, जो एकमात्र अपवाद हो ।

ब्राह्मीलिपि

(Brāhmī script)

		𑀅 a	𑀆 ā	𑀇 i	𑀈 ī	𑀉 u	ū	𑀏 e	ai	𑀑 o	au
क	ka	𑀓	𑀓𑀸	𑀓𑀺	𑀓𑀻	𑀓𑀼	𑀓𑀽	𑀓𑁂	𑀓𑁃	𑀓𑁄	𑀓𑁅
ख	kha	𑀔-𑀔	𑀔𑀸	𑀔𑀺		𑀔𑀼-𑀔𑀼		𑀔𑁂		𑀔𑁄	
ग	ga	𑀕	𑀕𑀸	𑀕𑀺				𑀕𑁂		𑀕𑁄	
घ	gha	𑀖	𑀖𑀸					𑀖𑁂		𑀖𑁄	
च	ca	𑀘	𑀘𑀸	𑀘𑀺		𑀘𑀼-𑀘𑀼		𑀘𑁂		𑀘𑁄	
छ	cha	𑀙	𑀙𑀸	𑀙𑀺				𑀙𑁂		𑀙𑁄	𑀙𑁅
ज	ja	𑀚-𑀚	𑀚𑀸	𑀚𑀺	𑀚𑀻	𑀚𑀼-𑀚𑀼	𑀚𑀽	𑀚𑁂			
झ	jha	𑀛		𑀛𑀺-𑀛𑀺							
ञ	ña	𑀜	𑀜𑀸								𑀜𑁅
ट	ṭa	𑀝	𑀝𑀸	𑀝𑀺	𑀝𑀻			𑀝𑁂		𑀝𑁄	
ठ	ṭha	𑀞	𑀞𑀸	𑀞𑀺			𑀞𑀽				
ड	ḍa	𑀟	𑀟𑀸	𑀟𑀺		𑀟𑀼					
ढ	ḍha	𑀠		𑀠𑀺	𑀠𑀻						
ण	ṇa	𑀡	𑀡𑀸	𑀡𑀺				𑀡𑁂			
त	ta	𑀢	𑀢𑀸-𑀢𑀸	𑀢𑀺	𑀢𑀻	𑀢𑀼-𑀢𑀼	𑀢𑀽	𑀢𑁂		𑀢𑁄	

*अशोककालीन ब्राह्मीमा 'ङ' व्यञ्जन पाईंदैन । पछि 'ङ' संयुक्ताक्षरको रूपमा यस्तो पाइन्छः 𑀗𑁆𑀓 (ङ्क)

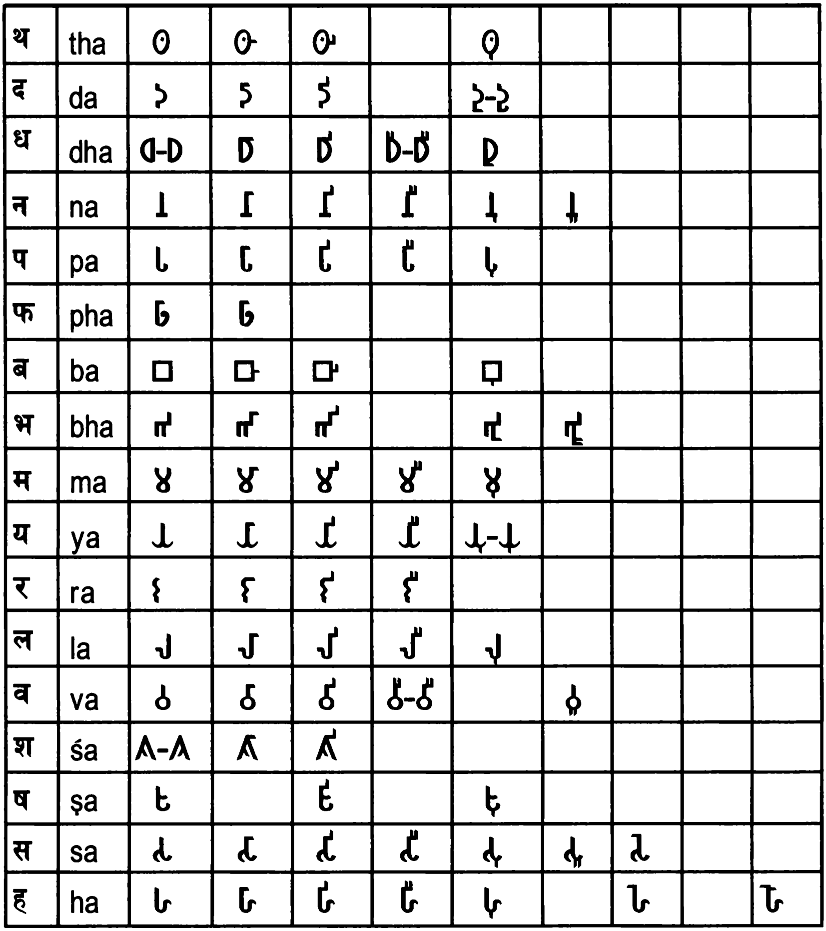

थ	tha
द	da
ध	dha
न	na
प	pa
फ	pha
ब	ba
भ	bha
म	ma
य	ya
र	ra
ल	la
व	va
श	śa
ष	ṣa
स	sa
ह	ha

लिच्छविलिपि

(Licchavi Script)

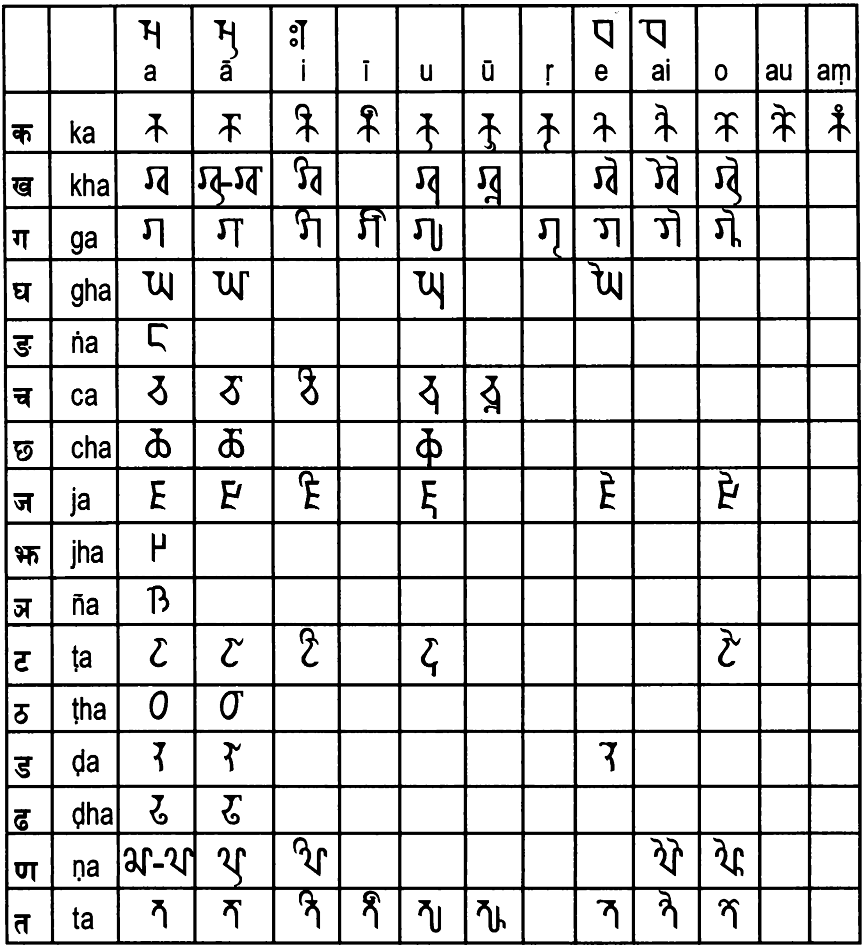

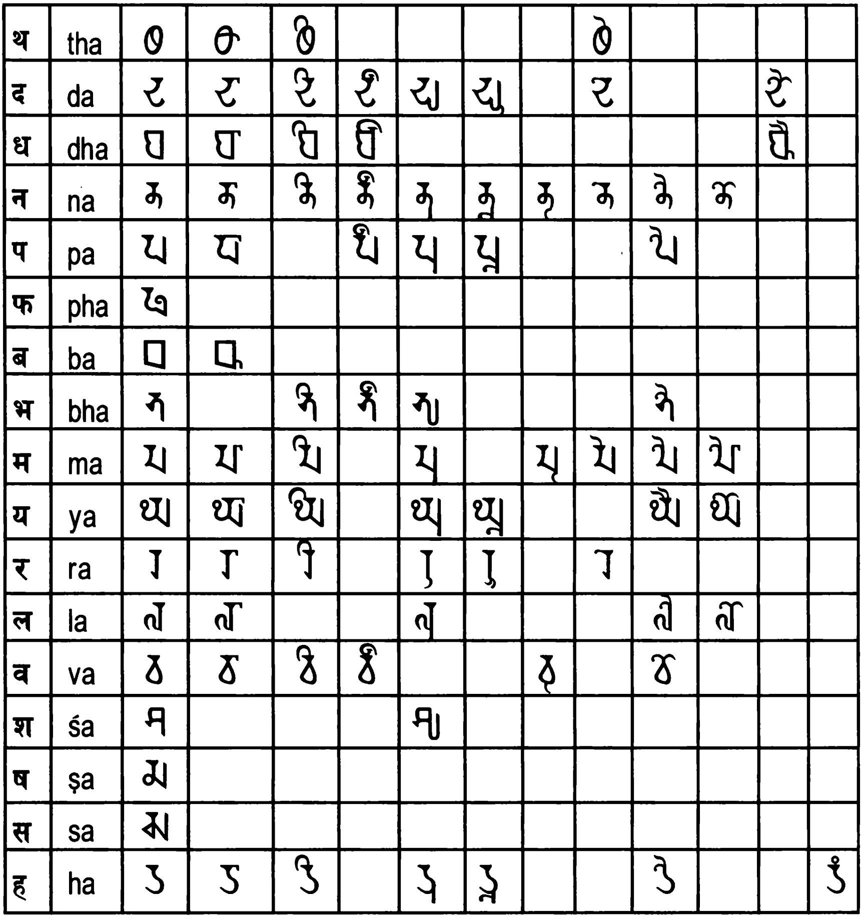
थ tha
द da
ध dha
न na
प pa
फ pha
ब ba
भ bha
म ma
य ya
र ra
ल la
व va
श śa
ष ṣa
स sa
ह ha

प्रचलित नेपाललिपि

(Pracalita Nepal Script)

		𑐀 a	𑐁 ā	𑐂 i	𑐃 ī	𑐄 u	𑐅 ū	𑐆 ṛ	𑐇 ṝ	𑐊 e	𑐋 ai	𑐌 o	𑐍 au	𑐀𑑄 aṃ	𑐀𑑅 aḥ
क	ka	𑐎	𑐎𑐵	𑐎𑐶	𑐎𑐷	𑐎𑐸	𑐎𑐹	𑐎𑐺	𑐎𑐻	𑐎𑐾	𑐎𑐿	𑐎𑑀	𑐎𑑁	𑐎𑑄	𑐎𑑅
ख	kha	𑐏	𑐏𑐵	𑐏𑐶	𑐏𑐷	𑐏𑐸	𑐏𑐹	𑐏𑐺	𑐏𑐻	𑐏𑐾	𑐏𑐿	𑐏𑑀	𑐏𑑁	𑐏𑑄	𑐏𑑅
ग	ga	𑐐	𑐐𑐵	𑐐𑐶	𑐐𑐷	𑐐𑐸	𑐐𑐹	𑐐𑐺	𑐐𑐻	𑐐𑐾	𑐐𑐿	𑐐𑑀	𑐐𑑁	𑐐𑑄	𑐐𑑅
घ	gha	𑐑	𑐑𑐵	𑐑𑐶	𑐑𑐷	𑐑𑐸	𑐑𑐹	𑐑𑐺	𑐑𑐻	𑐑𑐾	𑐑𑐿	𑐑𑑀	𑐑𑑁	𑐑𑑄	𑐑𑑅
ङ	ṅa	𑐒	𑐒𑐵	𑐒𑐶	𑐒𑐷	𑐒𑐸	𑐒𑐹	𑐒𑐺	𑐒𑐻	𑐒𑐾	𑐒𑐿	𑐒𑑀	𑐒𑑁	𑐒𑑄	𑐒𑑅
च	ca	𑐔	𑐔𑐵	𑐔𑐶	𑐔𑐷	𑐔𑐸	𑐔𑐹	𑐔𑐺	𑐔𑐻	𑐔𑐾	𑐔𑐿	𑐔𑑀	𑐔𑑁	𑐔𑑄	𑐔𑑅
छ	cha	𑐕	𑐕𑐵	𑐕𑐶	𑐕𑐷	𑐕𑐸	𑐕𑐹	𑐕𑐺	𑐕𑐻	𑐕𑐾	𑐕𑐿	𑐕𑑀	𑐕𑑁	𑐕𑑄	𑐕𑑅
ज	ja	𑐖	𑐖𑐵	𑐖𑐶	𑐖𑐷	𑐖𑐸	𑐖𑐹	𑐖𑐺	𑐖𑐻	𑐖𑐾	𑐖𑐿	𑐖𑑀	𑐖𑑁	𑐖𑑄	𑐖𑑅
झ	jha	𑐗	𑐗𑐵	𑐗𑐶	𑐗𑐷	𑐗𑐸	𑐗𑐹	𑐗𑐺	𑐗𑐻	𑐗𑐾	𑐗𑐿	𑐗𑑀	𑐗𑑁	𑐗𑑄	𑐗𑑅

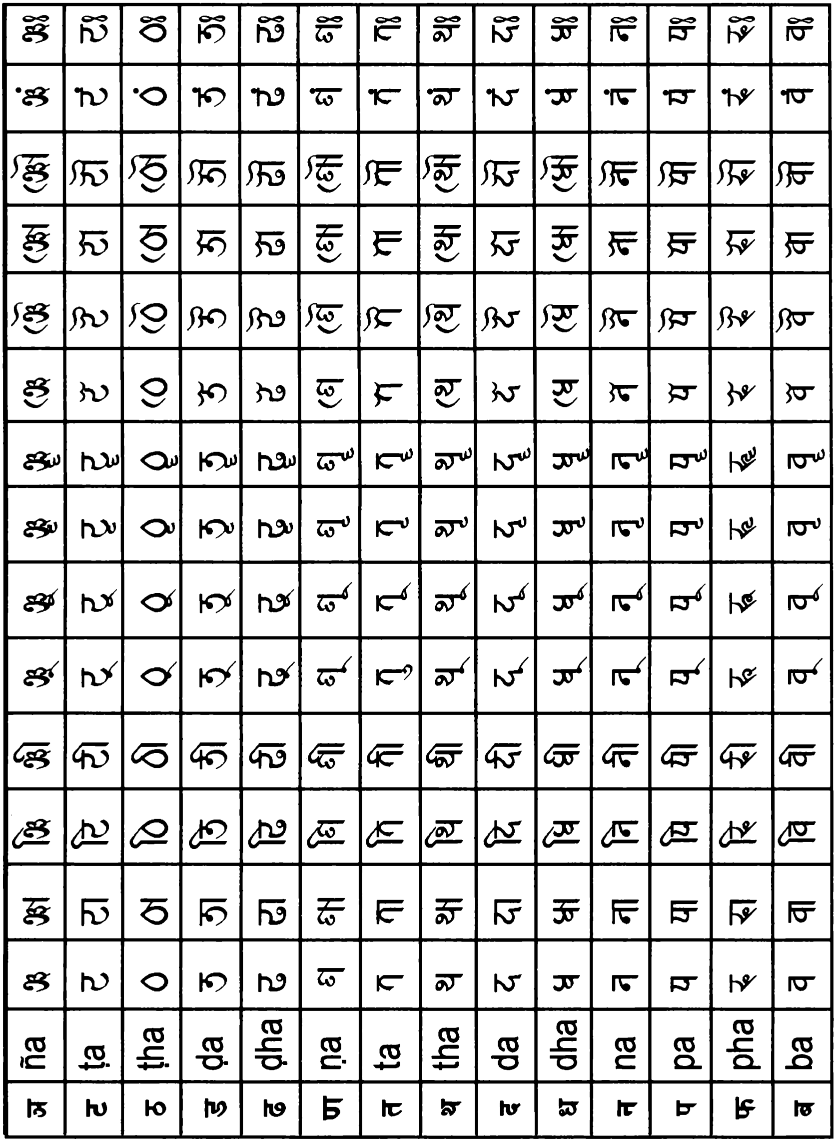
ञ ña
ट ṭa
ठ ṭha
ड ḍa
ढ ḍha
ण ṇa
त ta
थ tha
द da
ध dha
न na
प pa
फ pha
ब ba

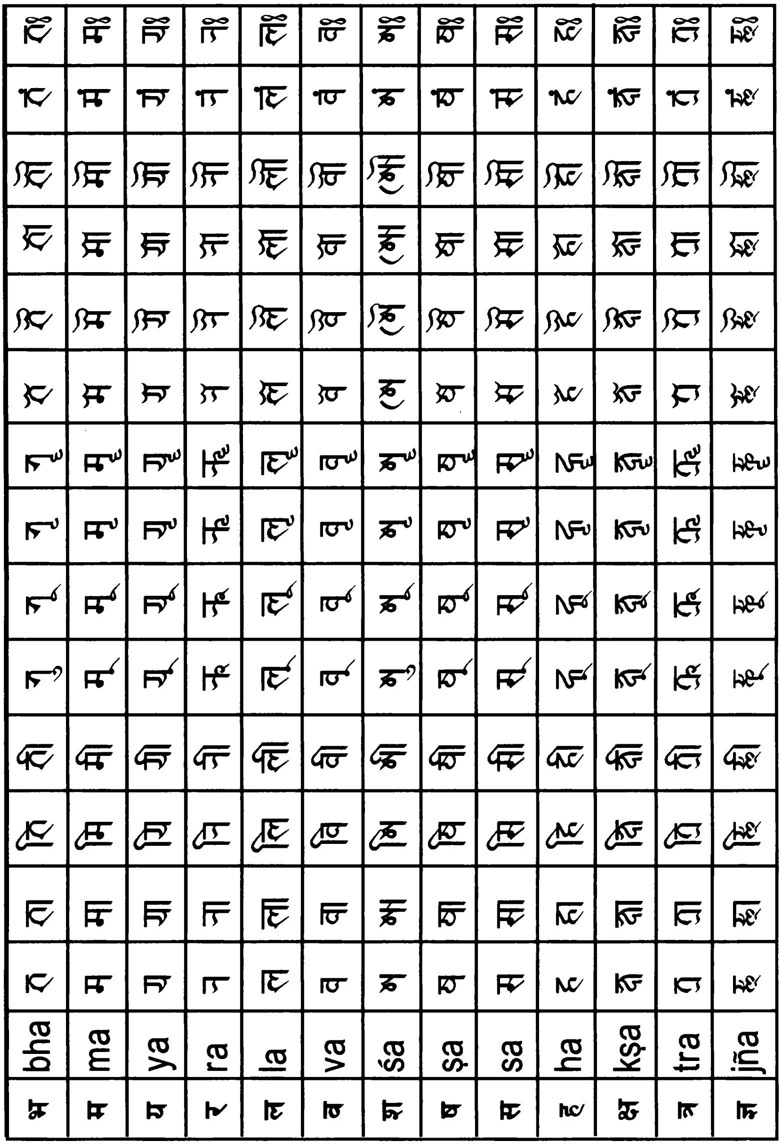
bha
ma
ya
ra
la
va
śa
ṣa
sa
ha
kṣa
tra
jña

भुजिंमोः लिपि
(Bhujimoḥ Script)

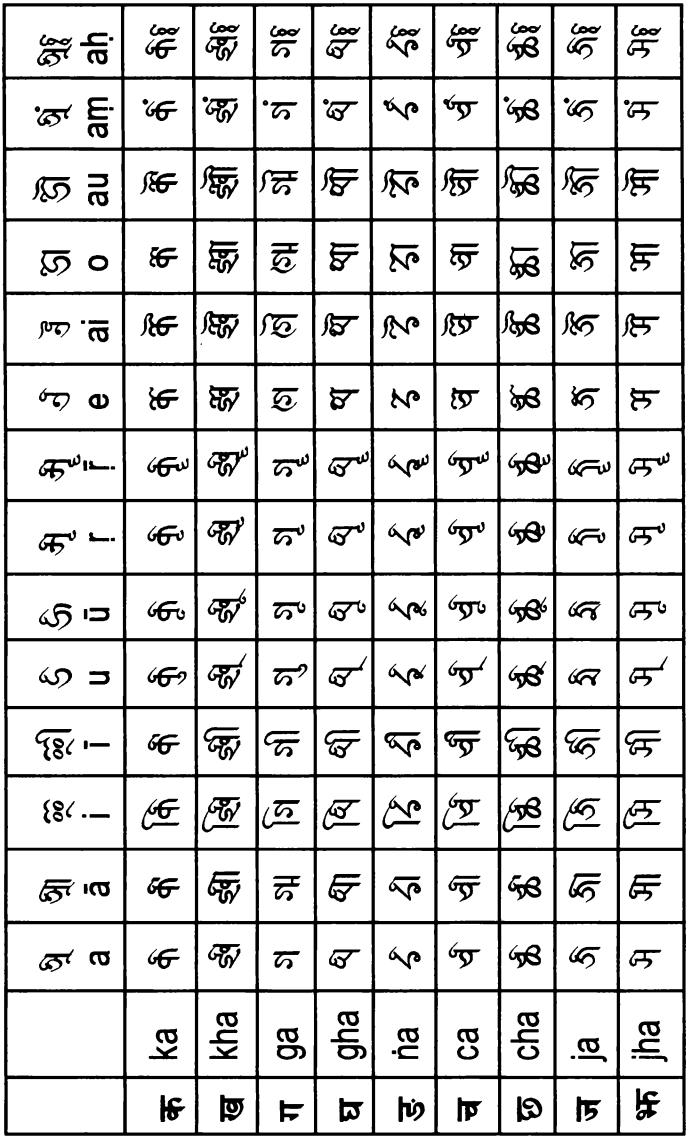

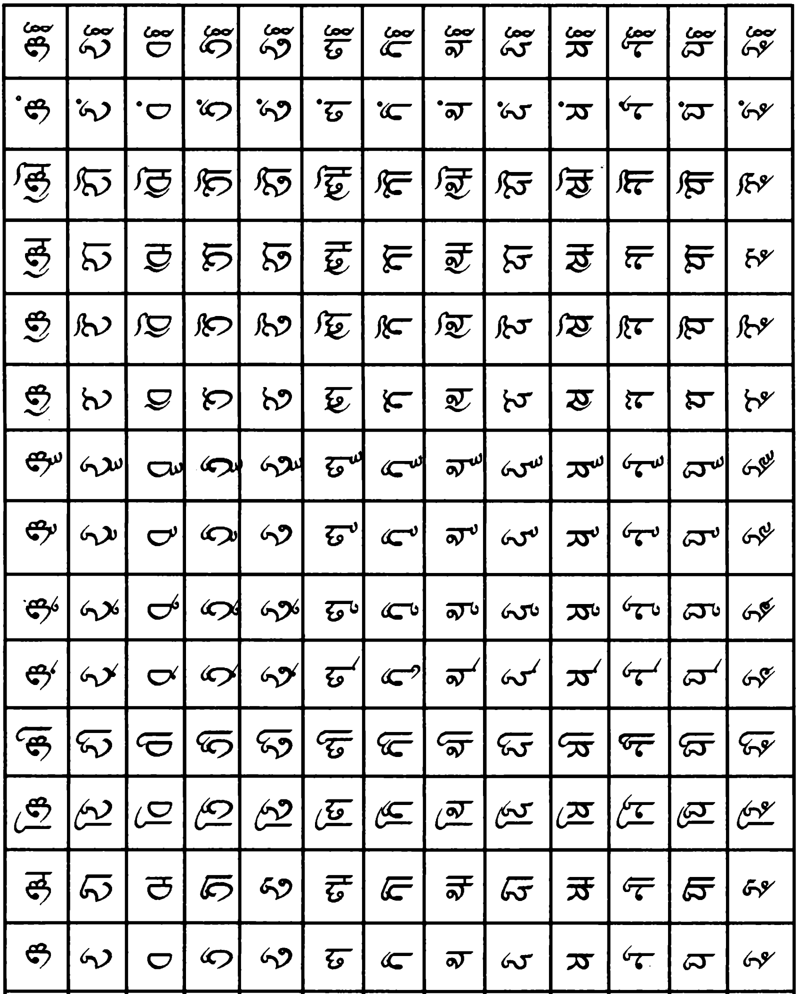

ña	ṭa	ṭha	ḍa	ḍha	ṇa	ta	tha	da	dha	na	pa	pha
ञ	ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ

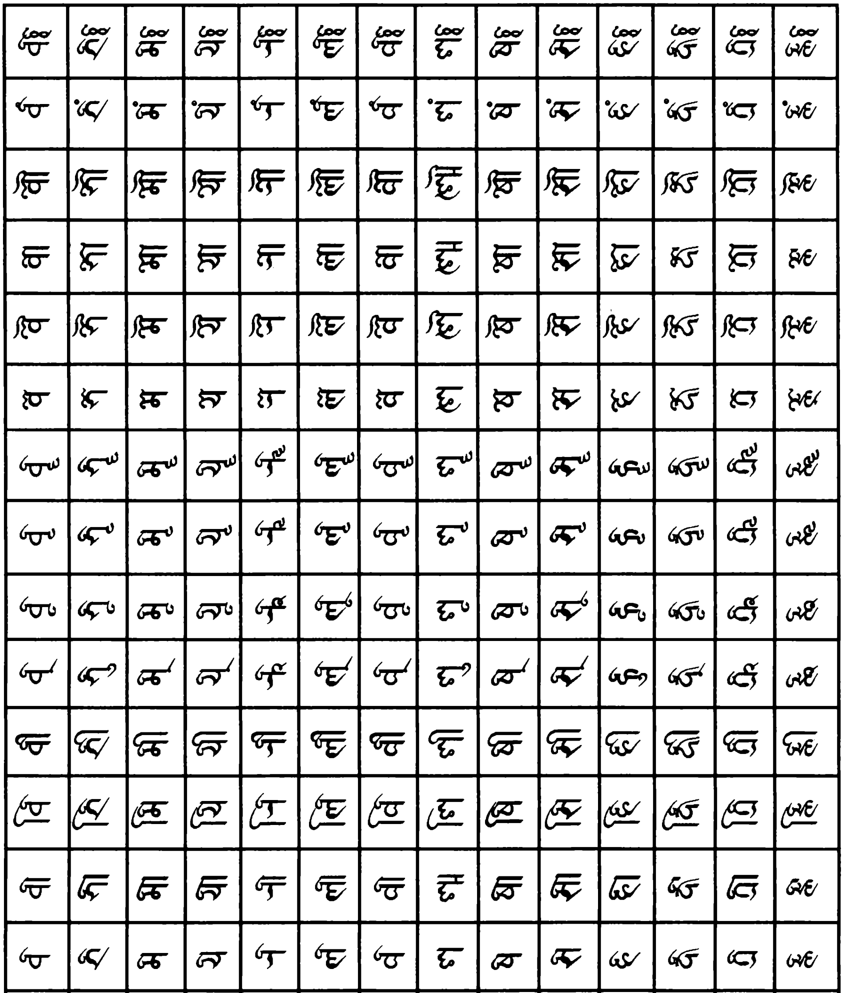

ba	bha	ma	ya	ra	la	va	śa	ṣa	sa	ha	kṣa	tra	jña
ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह	क्ष	त्र	ज्ञ

रञ्जनालिपि
(Rañjanā Script)

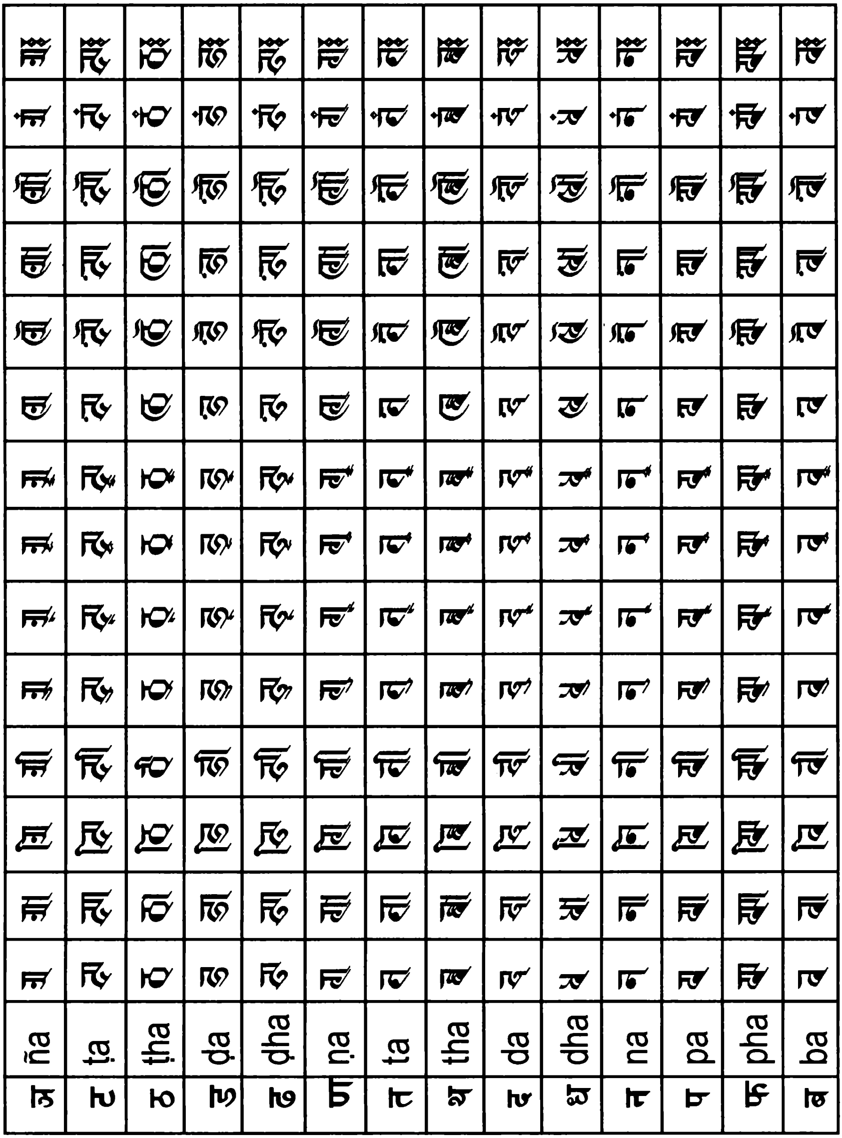
ña
ṭa
ṭha
ḍa
ḍha
ṇa
ta
tha
da
dha
na
pa
pha
ba

भ	bha
म	ma
य	ya
र	ra
ल	la
व	va
श	śa
ष	ṣa
स	sa
ह	ha
क्ष	kṣa
त्र	tra
ज्ञ	jña

(सबै नेवारी लिपिमा डिको नभएका व्यञ्जनहरुमा एकारको मात्रा द्रष्टव्य छ ।)

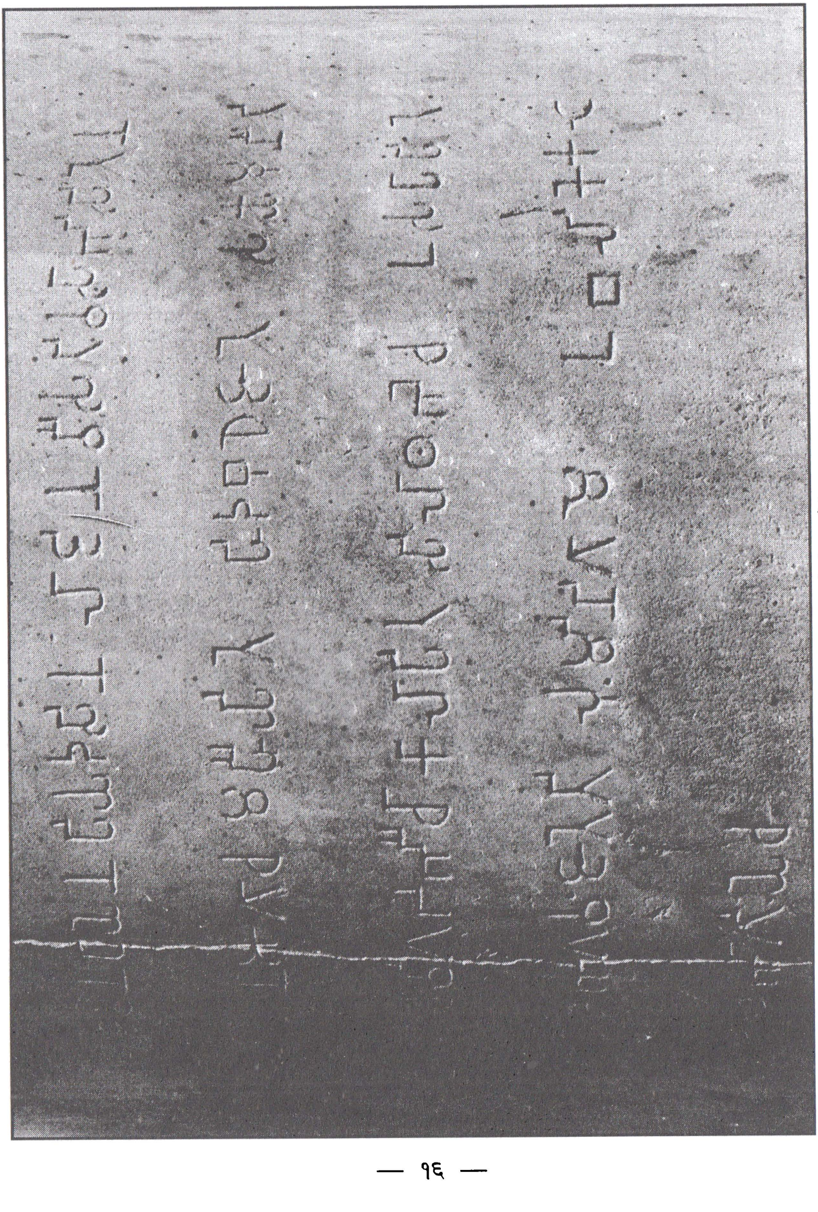

अशोकस्तम्भमा ब्राह्मी लिपिमा लेखिएका अक्षरहरू

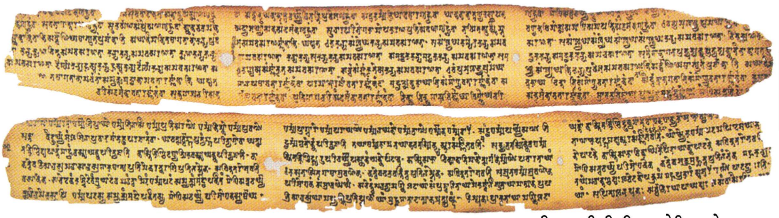

लिच्छवी लिपिमा लेखिएको ताडपत्र

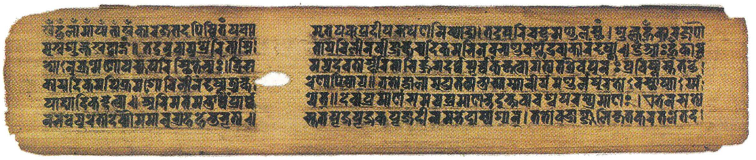

रञ्जना लिपिमा लेखिएको ताडपत्र

भुजिंम्वः लिपिमा लेखिएको ताडपत्र

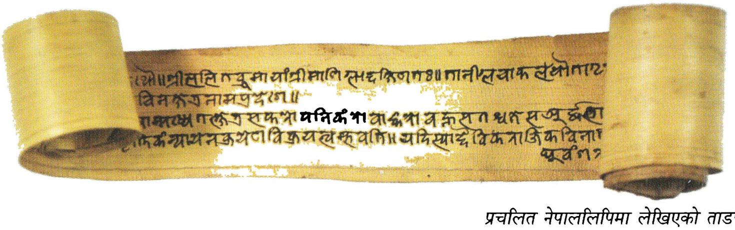

प्रचलित नेपाललिपिमा लेखिएको ताडपत्र

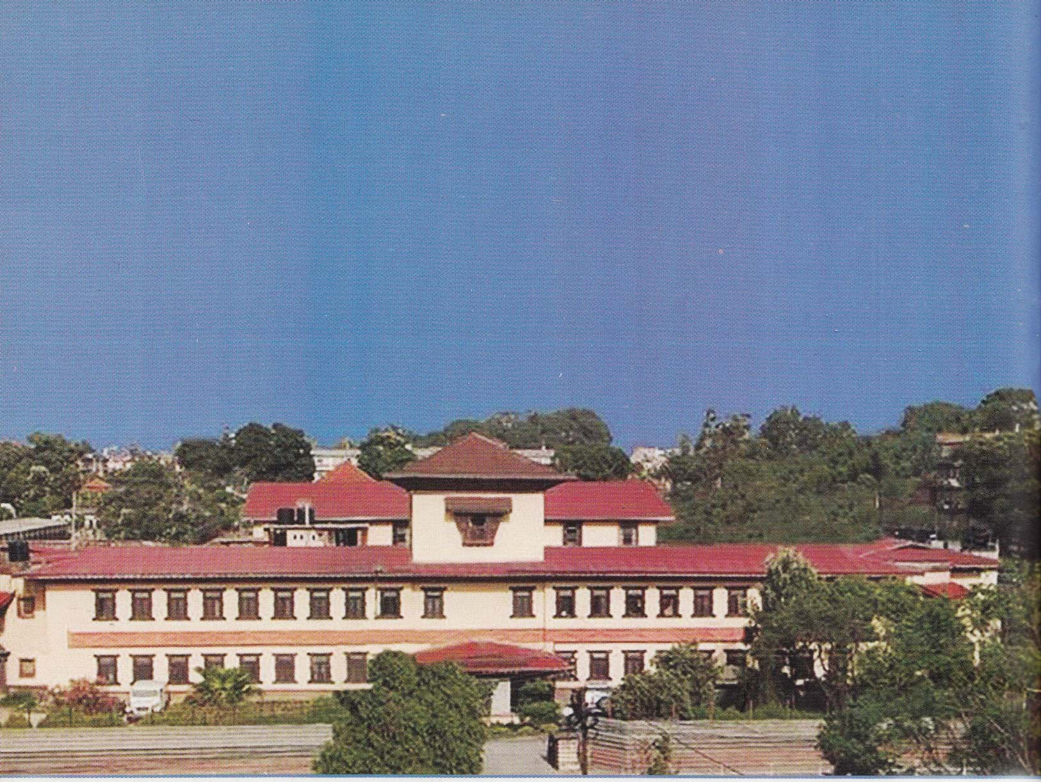

नेपाल सरकार

संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

पुरातत्त्व विभाग

राष्ट्रिय अभिलेखालय

रामशाहपथ, काठमाडौं

फोन: ०१-४२००८४८, ४२००८४६, फ्याक्स: ०१-४२००८४५

Webstie: www.narchives.gov.np